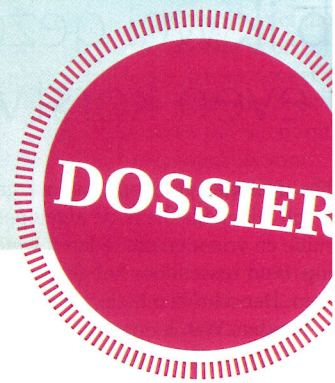

'In het grote
kleine verdri

Collectieve rouw

Gedeelde smart is halve smart?

Na een ramp, aanslag of na 'zinloos geweld' gaan we steeds vaker massaal de straat op. Off- en online delen we ons verdriet, onze boosheid. Waarom doen we dat en... biedt die 'collectieve rouw' troost?

kwijt'

'Verdriet zien, doet
verdriet voelen uit je
eigen leven'

'Rouw heeft de neiging te isoleren'

De aanslagen in Parijs en Brussel, de dood van Johan Cruijff, de neergeschoten MH17. Rampen en gebeurtenissen als deze beleven we, zo wijst de praktijk uit, collectief. Vóór de jaren negentig van de vorige eeuw kenden we dit fenomeen nauwelijks. De collectieve rouw deed in West-Europa haar intrede met de dood van prinses Diana, the people's princess, in 1997. Het hele Britse volk was geschokt. In no time was de bloemenzee voor Buckingham Palace meters breed. Er lagen briefjes en knuffels tussen, aan de randen brandden kaarsjes. De Britten wilden iets doen om hun verdriet te uiten en stroomden samen voor het paleis. In Nederland kwamen in dat decennium de stille tochten op naar aanleiding van 'zinloos geweld', zoals de moord op Meindert Tjoelker. Maar ook na de Bijlmerramp liepen mensen een stille tocht. De moord op Pim Fortuyn in 2002 en op Theo van Gogh in 2004 waren ook in het hele land aanleiding om openlijk te reageren. De uitvaart van André Hazes in 2004 was ronduit massaal.

Tien jaar later, wanneer in juli 2014 vlucht MH17 uit de lucht wordt geschoten, zijn stille tochten, digitale condoleanceregisters en publieke herdenkingsdiensten geen nieuwe fenomenen meer. Langs de A2 staan, in de zomerzon, duizenden mensen te klappen wanneer de rouwauto's vanaf vliegbasis Eindhoven naar de kazerne in Hilversum rijden. Burgers, regering en het Koninklijk Huis tonen zich betrokken. Na 51 jaar wordt in Nederland weer een Dag van Nationale Rouw afgekondigd. Nederland staat massaal stil bij wat er is gebeurd. We rouwen collectief. Wanneer de terreuraanslagen in Parijs en Brussel plaatsvinden, lijkt het inmiddels alsof we weten wat we moeten doen: off- en online zoeken we elkaar op.

Interview

‘Ik was zó boos’

SIMONE ARTS ZETTE EEN FILTER MET DE FRANSE VLAG OVER HAAR PROFIELFOTO OP FACEBOOK NAAR AANLEIDING VAN DE TERREURDADEN IN PARIJS IN NOVEMBER 2015:

“Nu je het me zo vraagt, moet ik wel even nadenken waaróm ik dat heb gedaan. Wat er in Parijs gebeurde, greep me enorm aan. Het was een heel intens gevoel. Maar er gebeurt zoveel in de wereld en in mijn leven dat ik niet de rust heb om er langere tijd écht bij stil te staan. Ik was toen in ieder geval zo ontzettend boos. Ik vond het zo onder de gordel dat mensen werden gepakt op plekken waar ze verbroedering met elkaar zochten: in een restaurant, in een stadion, bij een concert. Ik ben geen religieus mens. Maar die locaties zijn voor mij min of meer heilige plekken. Ik leef natuurlijk ook mee met de nabestaanden. Het is afschuwelijk wat mensen is overkomen. Maar ik was vooral boos. Ik voelde een diepe teleurstelling. Dat medemensen hiertoe in staat zijn. En boosheid is ook rouw. Rouw over een afbrokkelende beschaving.”

Tegenstrijdig

Er zit iets tegenstrijdigs in het begrip ‘collectieve rouw’. Collectief rouwen impliceert dat je het samen doet. Maar is het pijnlijke aan rouw niet juist dat het om een persoonlijke beleving gaat? Iedereen voelt iets anders. De dood van een mens voelt voor iedereen rondom dat persoon anders. De dood van je moeder roept andere gevoelens op dan de dood van iemand uit de buurt. Op de keper beschouwd is collectieve rouw dus een paradox. Klinisch psycholoog en psychotherapeut Jos de Keijser, hoogleraar Behandeling Complexe Rouw, doet onderzoek naar de psychische gevolgen van ‘MH17’. Hij legt ‘collectieve rouw’ als volgt uit: “Het lijden van één mens raakt anderen. Rouw en verdriet zijn aanstekelijk. Verdriet zien, doet verdriet voelen, je eigen leven. Verdriet van nu of verdriet uit het verleden. Persoonlijke verdriet, persoonlijke rouw, heeft dus een bredere, ‘interpersoonlijke’ uitwerking. Misschien is dat wel de definitie van collectieve rouw.”

CULTUUROMSLAG

Jos de Keijser is dertig jaar geleden begonnen met rouw onderzoek. Hij zag in drie decennia de ‘rouwcultuur’ omslaan van negeren naar benoemen: “Toen ik begon met mijn onderzoek, werden rouw en verdriet stil gehouden. Praten over verdriet zou het alleen maar groter maken en het dragen ervan alleen maar lastiger. Er hing ook angst omheen: alsof je anderen met je rouw zou kunnen besmetten. Ik heb dat altijd heel bijzonder gevonden en ben blij dat er in de loop der jaren meer openheid is gekomen. Ik zie nu een generatie die veel beter met verdriet kan omgaan dan voorgaande generaties.”

‘Het lijden van één mens raakt anderen’

HELPT HET?

William Arfman, ritueelwetenschapper aan Tilburg University: "Symbolisch handelen is heel sterk. Een ritueel, samen iets doen, biedt houvast. In uitzonderlijke situaties, zoals bij de MH17 en de terreuraanslagen om ons heen, is er sprake van zóveel onmacht en woede. Er zijn meer vragen dan antwoorden. Door een ritueel uit te voeren - bloemen te leggen bijvoorbeeld, of met elkaar een herdenking te organiseren of bezoeken - giet je die gevoelens in een bepaalde structuur. Iedereen kan meedoen en weet wat het ritueel dat wordt uitgevoerd ongeveer betekent. Maar je hoeft niet persoonlijk te zeggen wat je voelt of vindt. Als je je zoon of dochter verliest, heb je geen behoefte om op te gaan in een massa. Maar voor anderen kan die stille, gedeelde beleving verbindend en troostrijk zijn. In het grotere kun je je eigen kleine verdriet kwijt. Rouw heeft de neiging te isoleren. De collectieve beleving kan dat isolement wat opheffen. Een paar jaar geleden hoorde ik een vrouw zeggen dat zij op een collectieve rouwbijeenkomst zich ineens realiseerde hoeveel mensen 'er liepen met die nare pukkel op hun rug waar ze net niet bij kunnen'. Dat besef hielp haar bij haar eigen verdriet. Hierin ligt de kracht van het collectieve." Maar collectieve rouw kan persoonlijke rouw ook in de weg staan, stelt psychotherapeut Jos de Keijser. "Om je persoonlijke verdriet naar boven te laten komen, is het vaak nodig om de collectiviteit op den duur los te laten. Het is goed om op een gegeven moment te stoppen met het bezoeken van collectieve bijeenkomsten. Want die gezamenlijke beleving kan je persoonlijke rouw verdringen."

Collectieve rouw, collectieve hysterie?

Mooi, die ceremonies rondom de aankomst van de kisten uit de Oekraïne in juli 2014. Indrukwekkend, de hoeveelheden mensen die langs de A2 stonden. Prachtig, die bloemenzee bij de ingang van de kazerne in Hilversum. Na de aanslag op de MH17 stonden de kranten bol van de verschillende uitingen van collectieve rouw. De meningen erover liepen sterk uiteen. Socioloog Christien Brinkgreve vindt ze 'ontroerend', aldus een artikel een dagblad Trouw. In hetzelfde artikel sprak de directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau over de 'enorme lotsverbon-

'Om je persoonlijke verdriet naar boven te laten komen, is het vaak nodig om de collectiviteit op den duur los te laten'

Waarom?

Op de vraag waarom we massaal de straat opgaan, is het historische antwoord: we zijn nu eenmaal sociale wezens. In situaties van nood zoekt de mens zijn soortgenoten op. Het is de *condition humaine*. Sommige diergroepen gaan uit elkaar om te overleven, wij kruipen instinctief bij elkaar. William Arfman: "De aanslagen in Parijs en Brussel, en ook op de MH17, voelen als een aanslag op ons. We zijn erdoor van slag. De kerk is niet meer onze vaste leverancier van rituelen om stil te staan bij of uiting te geven aan de schrik en het verdriet dat we voelen. Na de ontzuiling en de ontkerkelijking dachten we dat we minder behoefte aan rituelen hadden, maar die gedachte hielden we maar even vol. We zagen al snel dat individualisering ook z'n schaduwkanten heeft. Op het moment dat we met elkaar aan het rouwen zijn, op welke manier dan ook, vormen we weer iets meer een gemeenschap. En dat is toch wat we uiteindelijk willen. Met de vliegcrash in Faro in 1992 kenden we de nieuwe rituelen nog niet. Maar inmiddels hebben we een nieuw rouwrepertoire."

denheid, betrokkenheid en eensgezindheid' die Nederland aan de dag legde. Maar hoogleraar pedagogiek Miché de Winter wist niet wat hij zag: "Al die mensen langs de snelweg, met mobiel-tjes en picknickmanden. Het gaf me een pretpark-idee. Ik vond het shockerend." Arnon Grunberg had het in een artikel in Vrij Nederland over collectieve hysterie in plaats van collectieve rouw. Maar over één ding waren de publicisten het vrijwel allemaal eens: de collectieve uitingen laten zien dat er veel solidariteit en inlevingsvermogen in de Nederlandse samenleving zit. Psychotherapeut Jos de Keijser: "Iedereen daar langs die snelweg leeft mee. Maar als het je niet direct raakt, is de kans groot dat je dat gevoel 's middags in de kroeg al kwijt bent. Het kan vluchtig zijn."

Niet betekenisloos

Steun betuigen op Facebook: de een doet het wel, de ander doet het niet. Wat is een digitale, collectieve uiting van verdriet waard? William Arfman: "Je kunt zeggen dat een bericht op Facebook zetten of de Franse vlag plaatsen over je profiel-foto, een 'makkelijke' manier van rouwen is. Maar het is niet betekenisloos. Al die uitingen samen geven een sterk beeld. Natuurlijk zijn er intensievere manieren om je betrokkenheid te laten zien. Maar niet iedereen kan een piano achter zijn auto binden en naar Parijs rijden om daar midden op straat piano te spelen. Doordat Facebook wel bij terreuraanslagen in Europa en niet bij die in het Midden-Oosten de mogelijkheid bood zwarte strikjes en filters te plaatsen, liet het medium overigens wel duidelijk haar westerse wortels zien."

Interview

'Buren kwamen eten brengen

THOMAS SCHANSMAN VERLOOR ZIJN 19-JARIGE ZOON BIJ DE RAMP MET DE MH17:

"Ik heb met verbazing op televisie de beelden gezien van mensen die in korte broek en bikini's langs de kant van de weg stonden met een mobiel of iPad voor hun gezicht. Wat deden ze daar? Zochten ze sensatie? Als kind woonde ik in een klein dorp. Regelmatig kwam er een rouwstoet langs ons huis. Dan stond iedereen op straat uit respect even stil. Dat vond ik indrukwekkend. De ceremonie waarmee de kisten met stoffelijke resten in Eindhoven werden ontvangen, vond ik ook heel respectvol. Het was zo'n mooi antwoord op de afschuwelijke beelden die iedereen op televisie zag. Meer het werd óók een spektakel waar iedereen naar keek. De MH17 werd op deze manier bijna een event. Al die mensen langs de weg versterkten dat beeld. Ik vond dat vreselijk, en ervaarde het niet als steun. Wat me wél steunde, waren de buren die langskwamen voor een kop koffie, of met een pannetje eten. Burgemeester Pieter Broertjes van Hilversum, waar ik woon, stuurde me op Vaderdag een kaartje. Dát helpt. Ik ben geen enkele

keer naar Eindhoven geweest. Ik wilde ook niet naar de kazerne in Hilversum gaan, waar de identificatie van de stoffelijke resten plaatsvond, maar dat heb ik uiteindelijk wel gedaan. Het maakte meer indruk op me dan ik had verwacht. Uit respect voor alle nabestaanden ben ik daar alle volgende avonden ook gaan staan.

Een maand na de ramp ben ik ook naar de herdenking in de Hilversumse Sint-Vituskerk gegaan. Ik vond het bijzonder te zien hoeveel mensen de moeite namen daar naartoe te komen en iets te schrijven in het condoleanceboek. Van jongens die ik niet persoonlijk kende, las ik nieuwe verhalen over mijn zoon. Onbekenden schreven dat ze met ons meeleeften. Een jaar later ben ik naar de nationale herdenking in de RAI gegaan. Ik was het niet van plan, maar mijn dochter haalde me over: 'Als het mooi is, heb je spijt. Als je het niks vindt, ga je weer weg.' Ik vond het heel mooi. Die kinderen, die verhalen... Hier voelde ik voor het eerst dat collectieve rouw, in dit geval met de andere nabestaanden, mij goed deed. Hier werd mij ook duidelijk dat het verlies van mijn zoon niet alleen mijn ding is. Het is net zo goed een nationale ramp. Er zijn zoveel mensen geschokt, die moeten allemaal iets

met hun pijn. Er zijn ook heel veel mensen die misschien geen familie of vriend zijn maar wel nabestaande: de buren, de kinderen of de sportclub. Vooral voor kinderen is het tirmatisch. Ik hoor buurkindjes zeggen dat ze vakantie gaan. "Maar niet met het vliegtuig omdat onze buurjongen in het vliegtuig is doodgegaan". Dus ik begrijp dat mensen er móeten.

Maar de eerste periode was voor mij loodzwaar. De aandacht die we kregen was overweldigend. 's Middags kon er een voetbalwedstrijd zijn tussen twee teams die beide spelhadden verloren en waar mijn jongere zoon aan meedeed. 's Avonds was er dan weer een herdenking op school. We gingen naar deze bijeenkomsten omdat we het belangrijk vonden om onder de mensen te zijn. Zij waren voor onze zoon, voor alle andere slachtoffers en voor ons. Maar dit speelt allemaal naast het besef dat je een zoon hebt verloren. Mijn rouwproces ging alle kanten op. Op het overlijden van je moeder kun je je, wanneer je hoge leeftijd heeft bereikt, enigszins voorberijden. Je kent de ceremonies. Dat is anders wanneer je je kind verliest. Zeker als het op deze manier gebeurt."

Interview

EEN NIEUWE NORM?

Nu het vaker voorkomt dat mensen massaal uiting geven aan hun verdriet, of woede, bestaat de kans dat collectieve rouw de nieuwe norm wordt. Jos de Keijser: "Collectiviteit is goed, maar blijf oog houden voor mensen die het anders doen. Het mag niet zo zijn dat je erop wordt aangekeken als je geen bloemen legt, niet meeloopt in de stille tocht of geen bericht plaatst op Facebook."

ROL VAN DE (SOCIAL) MEDIA

Wordt de collectiviteit gevoed door de media? William Arfman: "De media laten zien wat er allemaal wordt georganiseerd rondom een ramp of aanslag. Mensen worden op ideeën gebracht: 'Hé, ik kan daarheen.' Er waren in juli 2014 ongetwijfeld minder mensen naar Schiphol gekomen als die bloemenzee niet op televisie was geweest." Social media tonen al het nieuws, inclusief beeld en geluid, snel en ongefilterd. Welke effect heeft dat? Jos de Keijser: "Het is moeilijk, ook voor nabestaanden, om van die informatie af te blijven. Maar het kan zeker wel voor extra beschadiging zorgen. Berichten worden gedeeld in een oogwenk, een mening is zo gegeven. De nuance is vaak ver te zoeken en daar gaat het fout."

STILLE TOCHT. BEHALVE BIJ VAN GOGH

Door het lopen van een stille tocht herdenken deelnemers een persoon of een gebeurtenis. Het is vaak een spontaan burgerinitiatief, waar lokale autoriteiten en politici aan meedoen. De tocht wordt in stilte en soms in witte kleding of met bloemen of kaarsjes in de hand gelopen. In november 2004 werd de vermoorde regisseur Theo van Gogh herdacht op de Dam in Amsterdam. Niet met een stille tocht maar bewust luidruchtig, omdat Van Gogh tijdens zijn leven doelbewust 'lawaaï maakte'.

Dag van Nationale rouw

De afgelopen 53 jaar werd in Nederland 2 keer een dag van Nationale Ramp afgekondigd: in 1963 na de dood van president Kennedy en in 2014 voor de slachtoffers van de vliegtuigramp met de MH17.

'Collectieve angst in plaats van collectieve rouw'

DEZE MOEDER VERLOOR OOK HAAR KIND MET DE MH17-RAMP:

"De eerste dagen na de ramp was er sprake van collectieve verbijstering en verdriet. Er bestond een door iedereen gedeelde wens: de slachtoffers zo snel mogelijk naar Nederland halen. Iedereen stond in de help-stand en dat heb ik als steunend ervaren. Maar daarna ontdekte ik dat wat mensen deden onder de noemer 'medeleven tonen', vooral iets zegt over de mensen zelf. Dat wat er is gebeurd, heeft heel veel mensen geschokt. Het had iedereen kunnen gebeuren en daar moeten we wat mee. De uiting die mensen hieraan geven, heeft iets weg van het bezweren van de eigen angst. Dat begrijp ik wel, maar mij steunt het niet. Ik denk dat collectieve rouw collectieve angst is. Ik heb veel collectieve bijeenkomsten voorbij laten gaan, maar ben wel naar de aankomst van de eerste lichamen in Eindhoven geweest. De sfeer die daar hing, vond ik niet respectvol. Ik zag ongepaste kleding en proefde soms zelfs een feeststemming. Maar die sfeer werd misschien veroorzaakt door de zenuwen.

Om verder te komen in mijn rouw, heb ik voor mijzelf dit drama kleiner gemaakt: ik heb mijn zoon verloren na een ongeval, de exacte manier waarop doet er niet toe. Dat hij is overleden door een oorlogsdaad, vergeet ik nooit. Maar ik wil die geschiedenis niet doorlopend onderdeel laten uitmaken van mijn leven. Dat is alleen maar ballast. Door de collectieve rituelen wordt dat besef wel weer aangewakkerd. Daarom hoeven voor mij al die herdenkingen-na-een-jaar niet. Op een gegeven moment moet het collectieve weer klaar zijn. Ik wil niet dat de naam van mijn kind wordt genoemd op bijeenkomsten waarbij ik zelf niet aanwezig ben. Ik ben wel in de RAI geweest en die herdenking vond ik prachtig. Die was met zoveel liefde samengesteld en vormgegeven. Hier voelde ik het collectieve verdriet in plaats van de collectieve angst. Daardoor kwam ik tijdens deze bijeenkomst ook toe aan mijn eigen verdriet."